

Marót Károly: A szimbólum történetéhez

fejtegetések célja a szimbólum fogalmát, lélektani rugóit kutatni, különösebben: felhívni a figyelmet e nálunk épp mostanában oly aktuális téma ezidőszerint legsürgetőbb tudományos problémáira s legalább vázlatosan — amennyire egy ily dolgozat keretei engedik — kijelölni ezeknek, véleményünk szerint, leghelyesebb megfejtési irányát. E szándéknak és valóraváltásának alkalmát egy nagy történelmi összefoglalás megjelenése szolgáltatta s ennek adatkészlete volt jelen, önálló gondolataim kifejtésének közvetlen oka.

I.

A ουμβολον szó és tárgy első, még érzékies használata körül a görögök gyakorlatában gyakran szerepelt az az eljárás, hogy a megismerésre vagy felismerésre törekvők úgy rakták közel egymás mellé az egymás jeleit, hogy joggal lehetett összevetésről (ουμβαλλειν) beszélni. Csak arra az ősi, az egész ókorban szerepelt szokásra kell gondolnunk, mely — pl, a vendégbarátsági viszony megállapítása céljából — valami egykor összetartozó egész feledarabjának valóságos formális összeillesztéséből állott és a οίμβολον fogalomnak első jelentését és egyszersmind a szó etymonját tisztán látjuk magunk előtt.

A szó és a fogalom hosszú időközön, számos népen át jelenünkig él, maga a szimbólumalkalmazás azonban sokkal tágabb téren, az összes ismert népeknél és földrészekben feltalálható, egyidős a képzőművészeteknek úgyszólván legelső kezdeteivel (Egyiptom, Ázsia).

Amilyen világos a szó származása és a konkrét szimbólum maga, olyan ellombosodott az értelemléleltetés, mihelyt szellemi tartalommal telítődik a fogalom, már a történelmi idők elején. Hogy mi mindent értettek alatta eleinte főleg a mitológia és filológia, később — újabban — a filozófia, esztétika, jog, vallás, plasztika, festészet, építészet, nyelv, azaz költészet és az emberi életviszonyok területein, e

tekintetben szabadjon az idevágó jelentékeny történeti irodalomra, legelsőben talán a legújabb összefoglalásra, Max Schlesinger érdemes munkájára utalnunk.* Csak általában a szimbólumalkalmazás legtipikusabb formáit akarnók, amint azok az idők folyamán felléptek és fellépnek, mintegy tartalomjegyzékben adni, mikor azt a négy nagy területet megjelöljük, amelyen a szimbólum történelmi fejlődésében érvényesült. Vannak és voltak idők és alkalmak, mikor a szimbólum a beszéd mellett egyike a legjelentékenyebb kifejező eszközöknek, mikor érzésáttétel (*Einführung*) és gondolkodás által mint gyakorlati életnyilvánulási forma és tartalom jelentkezik, mikor a rövidségnek, kényelemnek, nemzetközi közérthetőségnek szolgál és mikor az élmények ideális tökélybe való felfokozására törekszik, ha nem is tartjuk megengedhetőnek a szimbólum e szerepköreit bizonyos korszakokhoz kötni (történelem előtti, történelmi és jelenkor), mint ezt Schlesinger, igaz, sok átcsapást koncedálva, szeretné. (185. 1.) Tény azonban, hogy legújabban a szimbólumot mint katexochén esztétikai fogalmat tekintik, amit Wundt fejez ki leghatározottabban: Das Symbol ist ein aesthetischer Begriff. E tárgyalások során is főleg mint ilyenre leszünk rá tekintettel.

Az eredeti jelentés alapján általában elfogadott, hogy a szimbólum egy érzéki jel, mely úgyszólván összeesik ($\sigma\mu\beta\acute{o}\lambda\lambda\epsilon\sigma\upsilon'$ az ige medialis formája, szintén szolgálhat, ha talán kevésbé megfelelőn is, a szó származásának magyarázatául) a jelölt dologgal. A barát felismeri benne és általa távoli vendégbarátját stb., de általában: valami érzékivel az elvontra ismertet. Így a Nap és Hold, Apollón és Artemis, vagy a nemző és befogadó princípium szimbólumai stb. Viszont teljesen kizárja a fogalom, hogy az emelkedett és szellemi az alacsonyok és érzékelhetőnek legyen a szimbóluma. Határai is elég élesen megvonhatók úgy az allegória (metaphora, hasonlat) rokonterületei, mint a jel felé. Az allegória a haladást adja lépésről-lépésre (nem momentán!); leír, egy eszmét képvisel, egy keresendő fogalomra utal (mythos!). A szimbólumnál ellenben a fogalom maga megy át a testi világba s a képben közvetlenül magát a fogalmat látjuk. Az allegória buján virágzó ág, a szimbólum félignyíló bimbó — mondja a Creuzer triviális szembeállítás. A jellel való azonosítás ellenben önkényes (pl. a nemzeti színek a lobogón), ami ellenkezik a szimbólum természetével. A szimbólum olyan „jel”, amely külsőségében egyszersmind a képzet tartalmát is magában foglalja, amelyre utal. Nem szabad azonban magát mint eme konkrét egy dolgot, csupán a jelentésnek amaz általános kvalitását szabad magával hoznia tudatunk elé. A szimbólum-feleknek jobban kell hasonlítaniuk, mint a jelnek és megjelölt dolognak, bár tartalom és forma közt kell azért valami

* *Geschichte des Symbols*. Ein Versuch, Berlin, Verlag von Leonhard Simion Nf. 1912. VIII + 474 1. — Bámulatos fáradsággal, nagyszámú részletvállalkozás és részben félénk összefoglaló kísérlet határozott zárókövéül készült történelmi regisztrálás. Még ennek is csak mérsékelten organikus. De az összehordott anyag, a jórészt sorok közül kiintő újmutatásokkal, különösebb jelentőséget is ad e munkának.

űrnek maradnia, azaz: nem szabad egymást teljesen fedniök, különben elvész a szimbólumra oly jellemző „keresés és nemtalálás, hajhászás és elnemérés”, (Hegel *Ungemessenheit* elmélete) a kétértelműség, ahogy Hegel mondja, vagy talán helyesebben a többértelműség.

Mindamellett az a terület, mely e beillesztéssel, illetve kirekesztéssel adódik, ama mély históriai háttérben, melyre legalább néhány szóval mutattunk, nagy és homályos távlatokba vész és könnyű eleve belátnunk, milyen nehéz, megoldatlan kérdés (mert nagyjában megoldatlannak mondható) a szimbólumfogalomnak, melyet Fr. Th. Vischer (*Kritische Gänge*, Neue Folge 1861) „nehézkés, alakjaváltoztató Proteusnek” bélyegzett meg, a tudományos definiálása, mihelyt szükségképp általános, a szimbólumnak minden területén, minden lényeges vonását bezáró meghatározást keresünk. Érdekes fogalmazásokkal igen, végleges megoldással sehohsem találkozhatunk. A görögök és rómaiak meg sem kísérelték, helyesebben meg sem kísérelhették, oly élénk volt még előttük a „filozófiai” fogalom mellett a szó kézzelfogható jelentése, de maga Georg Friedrich Creuzer, e tudomány legkiválóbb harcosa (1771 —1858) sem jut az alapfogalom és jellemző vonások leírásán túl a szimbólum határozott és teljes definíciójáig, amint ezt már Fr. Chr. Bauer (1824-ben) a szemére vetette. Ő Platón és Aristoteles tanainak megfelelően csak annyit mond, hogy a szimbólum egy, az egynek felezése által keletkezett és az egységben magát újra kiegyesítő kettősség.

A szimbólum már annyiban is összetett jelenség, hogy nem magukkal a tárgyakkal, hanem egymáshoz való vonatkozásaikkal vagy helyesebben: hasonlóságuk egy vagy több különböző oldalának tudatával foglalkozik. Képzése általában észrevevések és elképzelések összeolvasztásából áll. Ehhez képest elsősorban tárgyi tudatunk primarius formáinak ú. m. érzesnek, észrevevésnek, emlékezésnek és elképzelésnek az összeségét igényli. Ezenkívül a szimbólum képzés teljessé tételére szükségeltetnek még az asszociáció, analógia, fantázia, érzés-áttétel* és *last not least* a szuggesztíó. Ez egyes közismert lelki élet-tényezők jellemzésébe e helyt nem bocsátkozhatunk. Meg kell azonban röviden, — a szuggesztíó szerepkörét egyelőre kikapcsolván vizsgálódásainkból — e lelki élmények egymáshoz való viszonyát, mondhatnám munkamegosztását a szimbólum-alkotásban vizsgálnunk. Ezt Volkelt úgy képzei, hogy az asszociáció (és analógia) szükségszerű, úgyszólván külső segédeszköz (mint az emlékezés is), természetes megelőzője a szimbólum-alkotásnak, melyet az intuitív fantázia arra használ, hogy az egységes jelentést, a lelket belenézze általa az objektumba. A szimbólum alkotás tehát lényegében a gondolkodás egy szintetikus formája, mely a tekintetbe jövő tárgyak között kapcsolatot teremt (Ghil), a szimbolikus képek pedig a szellemi szintézis eredményei, vagy közelebről: eredményei észrevevés és észrevevés,

* Így nevezném az „Einführung”-ot, melynek feladata gondolatban másokba tenni át magunkat s azután közvetlenül átélni, amit azok átélnek, gondolnak, éreznek, akarnak és tennének. Vischer szerint az érzésáttétel általában annyi, mint a dolgok szimboliztikus felfogása.

és kép, kép és kép asszociációjának.* Verlaine szerint szimbolizálás = szintézis.

A szimbólumnak, már a legelsőlegesebbek alaptermészete szerint, elengedhetetlen vonása a szemléletesség és képszerűség, ami semmi közelebbi magyarázatra nem szorul. Evvel sokszor jár, esetleg jókor járult hozzá a jelentőség tudata, mit újabb írók is sokszor éreztek a szimbólum oly döntő vonásának, hogy elméleteik csak a legfontosabb dolgok számára óhajtának a szimbólum méltóságát engedélyezni (Creuzer stb.). Minthogy alkotó elemei a maguk kettős eredetével — egyfelől az ideák világából, másfelől az érzékek területéről — bizonyos vibrálást visznek be a szimbólumba, mit a lényeg és forma inkongruenciája, a tartalomnak a kifejezés fogyatékoságához viszonyított túltengése okoz, az aránylagos rövidség (lakonizmus) képzete keletkezik, minek gyakori mellékhatása a felrázó, sokszor megrázó erő. De az ilyen szintézissel létesült kép számos oly tulajdonsággal is rendelkezik, melyek az összetevő részekben és részekből legalább is váratlanok, az összetettség által keletkeztek, úgyszólván az összetettség kémiai tulajdonságai s éppen e körül keresendő a szimbólumnak a természetest meghaladó ereje és rejtélyes jelentősége, ezért emelkedik túl a fogalmi beszéd fogyatékoságain. Talán legjelentősebbje a kémiai tulajdonságoknak a reprezentatív erő, a bizonyos totalitást-éreztetés, mikor a szimbólum a lélekben egy bizonyos sorozatot idéz fel, hasonlót és idegen dolgokat felzavar s ezáltal bizonyos külső-belső egységet és egyetemlegességet szerez magának. Erre célozva mondta Goethe Eckermann kérdésére, hogy milyennek kell egy theatralis színdarabnak lennie: „Es muss symbolisch sein, d. h. jede Handlung muss an sich bedeutend sein und auf noch wichtigere hinweisen”, és ezen a nyomon indulva jut el ez egykor oly dühös szimbólumtagadó, de öntudatlanul is szimbólista, ama pontig, hogy minden jelentőset, életben, művészetben és tudományban szimbólikusnak tekintsen.

Főleg utóbbi sajtóságok mutatnak a szimbólum legegyénibb tulajdonságára, hogy t. i. más is, többet, magasabbat mond, mint amit mond, másszóval: anélkül, hogy a megértést közvetítő jelei mások volnának, mint a rendes beszédé, a látható világ kérge alatt egy végtelenül fenségesebbet, annyival emelkedettebbet mutat, amennyivel az intelligencia felette áll a szemnek (Coust de Gebelin, 1777.). És ebben van jelentősége, bizonyos hangulatokban pótolhatatlan szükségessége. A közlés egy formája, de szokványai annyiban mások mint a rendes beszédünké, hogy szemléletességben és az érzékekre ható tulajdonságaiban felette áll annak. (Viszont élességben és meghatározó pontosságban nem állja vele a versenyt.)

Azok közül, kik ez érintett tulajdonságokat megfelelő definíciókba foglalni megkísérelték, hadd említsük meg a *disciplina symbolica*

* Az észrevevést a szimbólumalkotó elemek közé az u. n. misztikus fantázia ama különössége foglalja, hogy a konkrét képeket szimbólikus képekké változtatja s mint ilyenekkel él velök. A természet vagy az emberi művészet összes nyilvánulásai pusztá jelekké, szimbólumokká lesznek. (Ribot!)

első igazi mesterének, a jezsuita Athanasius Kirchnernek történelmi nevezetességű *vera symboli definitio*-ját, (melynek értelme szerint: a szimbólum természete, hogy eszünket — bizonyos más dolgokkal való hasonlósága által — egy dolognak a megismeréséhez segítse és jellemző tulajdona, hogy egy homályos szó fátyla alatt szeret elrejtetni)*, Hamburgernek talán legegyszerűbb (szimbolizmus az eszmék érzéki kifejezésének művészete)** és Volkeltnek körülbelül legterjedelmesebb körülírását az újkori filozófiai szimbólum-fogalom lényegéről. Ez utóbbi szerint:*** A szimbólumképzetnek oly tartalma van, mely valami jelentékenyen mást mond, mint amit a dolog valósággal jelent és amely mégis azzal az igénnyel léphet fel, hogy a mindig fennforgó összefüggésben a dolognak az ezen összefüggésben számbajövő jelentőségét adja. A dolognak tehát két jelentése van: egy közvetlen, valódi és egy mögötte rejtőző szimbolikus. Az első csak mint a közvetett, nem eredeti jelentés hordozója jön tekintetbe. Minden esetben a valódi jelentéshez egy attól lényegesen különböző csatlakozik. A közvetlen valódi értelem csak eszköz, a nem eredeti jelentés ellenben célkitűzés. Mind e kísérletek kritikájába természetesen nem bocsátkozhatunk. Meddő viták helyett térjünk egyenesen ama két főproblémára, melyeket mi a szimbólum-jelenség területén az érdeklődés homlokterében látunk. Az első, hogy milyen jellemzőkről ismerhető fel az a szimbólum, mely e szó mai, esztétikai-filozófiai értelmének megfelel, szóval: melyik és milyen az igazi szimbólum. A második, hogy mily vonásai alapján lehetne a szimbólumjelenség filozófikus rendszerbedolgozásához, ez eddig meg sem kísérelt feladathoz hozzálátni.

II.

Legalább is a művészi alkotás kereteiben egyenesen létkérdése, de minden tekintetben elsőrangúan fontos kérdése a mai szimbolika-tudománynak, hogy ősi jelenség, bennünk lakó hajlam, őszinte önkénytelenség, tehát belső kényszer-e a szimbolizálás avagy ellenkezőleg: reflektált, mesterkéltszándékosság, szabad elhatározásnak a szülőtte. Más szóval: az adott belső és külső körülményeket mérlegelve, mit találunk? Vajjon elementárisan kitörő, nála erősebb szükséglete volt — hogy úgy mondjuk — a költőnek fekete zongoráról, ős Kajánnal vívott viaskodásokról beszélnie, mikor a rejtélyes, vámpírelétről való felfogását, illetve magyar öröksége terhét szándékolta maradandóvá érzékíteni, avagy hidegen kitalálta és meggondolt tudatosan „alkalmazta” e módot? Vagy a mindennapi élet körében maradvá: önkénytelen nyilvánulás-e a kézfogás mozdulata, mely egy szerződés megkötését, az a *dextrarum iunctio*, mely a római jogban és a katolikus szertartásban is az ifjú jegyespár egyesülését szimbolizálja, avagy külsőleg bevitt, önkényesen beidegzett megállapodás? A kérdés sok és nagy vita tárgyát képezte az idők folyamán és a rétor Cicerónak rossz lelkiismerete, a ma Schopenhauertől vezetett kisebbség meg-

* *Oedipus Aegyptiacus*, 1652.

** *Real-Enzyklopädie des Judentums*, 1896.

*** *Der Symbolbegriff in der neuesten Ästhetik*, 1876.

győződése igenis hajlandó a hivatottabb művészek, alkotó hivatásosok erősködése ellenében is, fenntartani a *Wilkürprodukt* minősítést és így a szimbólumtól művészeti jogosultságot megvonni; mert eleve világos, hogy a „csinált”, külsőségesen „alkalmazott” szimbólumnak semmi őszinte művészetben nem volna keresnivalója.

Schlesinger, mint már említettük, lelkiismeretes, de csupán történetírói munkát végzett, bár viszont ezt oly elfogulatlan alapos-sággal, hogy hosszú időkre feleslegessé, sőt lehetetlenné tett minden hasonlót.* A célzatosság minden árnyalatának hiánya, mindig korrekt pártatlansága, egyfelől döntő értékét ad minden kommentár nélkül, sőt ellenére is, a hű történetíró nagy apparátusának, másfelől azonban utódait egyenesen rákényszeríti a filozofikus tárgyalás útjára, melynek kétségtelen nehézségeit ő kerülhette ki utoljára. Ezen filozofikus színvállás volna hivatott a nála mindig ingadozó mérleget végső megállapodásba billenteni. Ezt akarjuk megkísérteni ama tényekből indulva ki, melyeket a történelmi fejlődés elének állít.

Ama jelenségeknek, melyeket az idők folyamán szimbólum névvel illetek, állítólagos rugóik szerint általában két főfajtaját szokták a szimbólumtörténetek megkülönböztetni.

A látszat szerint van egy szükségszerűnek nevezhető szimbólum-fajta, melyet Philippson bizonyos tekintetben helyesebben eredeti szimbolikának hív (primariusnak mondhatnók leginkább). Európai irodalmainkban ilyen a Herakleitos vagy Platón szimboliztikája. Előkészítetlenül megáradt gondolatbőségük, a heves, követelő vágy: minden érzett és bennök élő árnyalatot teljesen közölni, túragadja őket az adott lehetőségeken. Nélkülözik a kifejezési eszközöket, hajlékonyságokat. Platónnak nincsenek szellemi világához megfelelő anyagból szabott kifejezései, a feladatot, mely elé gondolatai állítják, nem tudja reális szoliditással megoldani, tehát — bizonyos kényszerű megközelítésbe sűrítve azt, amire emberi határai közt képes — érzékivel vagy legalább is fogalmilag ismerttel fejezi ki a neki érzékfelettit: testessé teszi a szellemi világot, képekben beszél. Ismeretesek a Platón-féle „mythosok”, melyek rendszeren a pozitív tudás hiányosságába nyújtanak bepillantást. Egész *Symposion*-ja a szerelemnek, az egy-test-egy-lélek alkotó vonzalomnak a meghatározása, de fogalmi helyett inkább költői, képletes formákban, mint ez mindig is történik, ha olyanról van szó, mit a filozófus ugyan vall, de aminek tudományos leszögezése túlmegy eszközein (Zeller). Minthogy idáig Herakleitos vagy Platón nem a reflexió kerülőjén, hanem az alkotó direkt gondolatával jutott, látni való, hogy a leküzdhetetlen kifejezési akadály szükségképp szemléltető művészt teremtett a filozófusból. De így van ez minden leküzdhetetlenül nagy újat-alkotásnál. Így segít magán eredetileg a nyelvalkotó (hiszen a szavak ősi fogalomszimbólumok!), a

* Pótlásokat különben sokszor már maga szükségesnek jelöl ki, (ék-, ruha-, címer- és fegyverszimbolika), más részeket okát nem adva hanyagol el pl. majdnem teljesen a betűszimbolikát) stb .

vallásalapító (az Isten szellemi tisztetét a zsidóknál, mint Bahr is, vallja, szimbolikus kultuszformák készítették elő), így a festő, a szobrász, a költő stb. Ez a szimbólumfajta elfogadottan őszinte, kényszerű.

Épp így külsősegesen megkülönböztetik a szimbólumnak egy másik fajtáját is, melyet nem ily kényszerűségből, hanem fejlett kifejezési eszközökkel rendelkező korokban az ész (reflexió) és a fantázia összetevéséből ered, legtöbbször olyan idők után, melyeknek művészete következetesen az érzékel felfoghatót reprodukálta. Egy ily, szinte az *actio parit reactionem* biztosságával következő korban a szimbolizálás mint valami általános emberi, de mert nem mindenki-ben kifejlődött, épp ezért művészi hajlam kiélése, esztétikai ideál, *summa ars* szerepel a történelmi megkülönböztetésben. És itt, a szimbólumfajta ilyen beállításában, mely a kényszerűség helyén valami esztétikai ideál relativitását tüntetné fel mint a szimbólum előidéző okát, már ott fenyeget az ars, a mesterkéeltség, a szabad elhatározásos származás veszedelme és vádja.

De az elérendő cél szerint is különfélék a szimbólumok, melyek a hosszú történelmi fejlődésben élénk állanak. Határozottan igazságszemléltetők, tisztán az érzéki szemléltetés céljából lettek, nagyban és egészben, éppen az említett Platon-féle szimbólumok, ugyanazok, amelyeket szükségszerűeknek mondtunk; de számos görög misztériumban, elterjedt keresztény misztikában, görög filozófusok (Pythagoras stb.) és keresztény teológusok használták a misztikus-allegorikus kifejezési módot — éppen az igazság elfátyolozására; egyfelől, hogy az avatatlanok előtt érthetetlenek maradjanak, másfelől, hogy az adeptusok allegóriákkal és szimbólumokkal vezetessenek be a filozófiába, ahogy Jamblichos fejezi ki, szóval — talán — hogy figyelmük, tudnivágyásuk felkeltessék. A körülmények világossá teszik, hogy utóbbi esetben a szimbolizálás tudatos, szándékolt eszköz, melyet praktikus célok elérésére, szabad elhatározásból választottak. A művészi szép, a költőiség benyomása, mely olyik ilyen alkotásból mégis felénk sugárzik, különös ellentmondásban van eme származással, mely általában nem konveniól a művészi ok és cél-felfogásnak. Épp ezért e különös eset további tárgyalásra tart még számot.

Végül még vitalitás szempontjából is különféléknek mutatkoznak ama jelenségek, melyeket a történelmi fejlődés folyamán szimbólum névvel illettek. Az étellel telt, sokjelentésű, ruganyos „Proteus”-képek mellett vannak a gyakorlati életben elkopott jelek (pl. a céhjelek), melyek egy részénél ma már nem is érezzük a szimbólumot (betűk, számok stb.).

Melyik vagy melyek lesznek már most e történelmi faj-jelenségek közül a bennünket érdeklő esztétikai szimbólumfajták?

Legelsőbben kirekesztendők a katexochén gyakorlati és elkopott jelek — mindkét jelzőtulajdonságuk okán. Céhjelek vagy egy társulat ezoterikus ismertető jelei rendszeren sok önkénnyel megállapított jelek, hasonlóképpen azzá lettek számunkra a betűk stb. A jel pedig éppen szimbólumellenes területre vezet. Nincs benne semmi, ami lelki folyamatoknak volna eredménye és táplálója, hanem kizárólag logikai célok szolgálja, mely fogalmak észbentartását és újra-felismertetését eredmé-

nyezi. (V. ö. W. Wundt, Logik 1906, a *Symbolik der Urteilsfunktionen* c. fejezetet, stb.) Nincs is a szimbólumnak egyéb köze a jelhez, mint-hogy látható „jele” egy érzékileg észrenemvehető állapotnak vagy történésnek.

Ami most a szükségszerű és szabadelhatározásos szimbólumok megkülönböztetését illeti, már Fr. Alb. Lange ezt írja: „Dieselbe tiefe Begründung in der menschlichen Natur, wie das Bedürfnis, die Wirklichkeit naturwissenschaftlichen Gesetzen gemäss aufzufassen, hat auch das Bedürfnis, ideale Bilder zu gestalten”. Hasonlóan fogja fel az emberi természetben megokoltnak látszó szükségszerűség teremtményeképpen Spencer is a szimbólumot. Azt hisszük, a dolog lényegére utalunk ama megállapítással, hogy a kényszerűség feltétlen kelléke az őszinte szimbólumnak, csak épp ez a kényszerítő körülmény más az idők és viszonyok szerint. A görög, római, germán stb. őskorban a kifejezési eszközök hiányossága, a modern lélekben szinte úgy látszik ezeknek túlbősége, kényelmessége adja meg e tényezőt, mert a megúnság újat követel, az elhasznált anyag újjáteremti magát s az új területen újra csak megvannak a szűk viszonyok, a kifejezhetetlenek, melyek kényszerítőleg lépnek fel. A kérdés csak, hogy az a művész, ki egy ily új terület munkásának vallja magát, csakugyan talaján áll-e ennek az új világnak, melyen a szimbolizálás kivett szabadsága épült, mely a szimbolizálás kényszerét felidézte, másszóval őszinte-e, jóhiszemű-e?

Ilyen alap sok francia és mai szimbolista költőknél a misztikus alaptermészetnek nevezett lelkiállapoté (melynek részletes leírása iránt Schlesinger könyvére 48/49, 72/73 stb. 11. utalunk), az ész és a természet látszólagos különbözőségeinek egybenézése (*ineinanderzuschauen* — Vischer szerint), helyesebben egybeérzése, (ahogy Volkelt mondja: *Ineinsföhlung*), szóval a Világnak egyéniségünkbe olvasztása.* A világ minden egyénben újjá születik, minden egyénben új a világ. Nevek és életek, világosan beszélő szinte fizikai lélek-analizisek, elfogulatlan tanúbizonyságok teszik kétségtelenné, hogy így előállott belső feltételekkel szükségkép, jóhiszeműen járt a szimbolizálás kényszere. Még a különbség se oly nagy ama bizonyos Platon-félettől, mint elsőre látszik, mert kétségkívül Herakleitoszt vagy Platont is készítették lelki energiák, nemcsak külső körülmények, azon útra, melyet kortársak és szaktársak más kerülővel tettek meg. Másszóval: a mai eszközök elégségesek volnának egy régi Platon elvont gondolatainak szimbólummentes kifejezésére, de valószínű, a mai Platon úgy gondolna és érezne, hogy a mai eszközökön is túlmenne, ami meg újra szimbolizálásra készítené. A modern Platonoknak és Herakleitosoknak a maguk bonyolódott kifejezhetlenseit a lelki látás különösségével újjá komplikált fogalmak adják. A jóhiszemű, mondjuk: születés szerint misztiko-szimbolikus természet tehát tudattalanul, természete okán állíttatik a

* Jamblichost ama híres mondásával, mely szerint a szimbolikus kifejezés mód a jelképesen ható természet utánzásának tekintendő, Schlesinger a 19. századbeli szimbolisták másfélezer évvel előretolt, egyenes ősenek tekintii.

szimbolizálás kényszere elé. A világot mindenki magán át látja, ez a tényező tehát mindég újjá alkothatja a világ képét s ha az én erre alkalmas, annyira leírhatatlan és kifejezhetetlen újjá, amennyire már az általános kifejezési eszközök nem terjednek. A kifejezési eszközök hiányossága elengedhetetlen kellék, de e hiányosság nem annyira külső körülményeknek, mint inkább az alkotó művész lelki diathezisének a függvénye.

Még egy megjegyzésünk van sok ú. n. szabadelhatározásos szimbolista védelmére. Nem lehet titkot csinálni belőle, hogy ma legfeljebb a Herakleitos vagy Platon-féle szimbolizálást tekinthetjük abszolút tudattalannak vagy akaratlannak. Oka röviden, hogy e régi mesterek művészies feladat megoldásaiba önkénytelen velejároként belekerült a szép is. A képzőművészeteket illetőleg, hol természetesen éppúgy áll a dolog, világosan fejezi ezt ki már Chr. L. von Hagedorn *Betrachtungen über die Malerey* c. művének 9. fejezetében: „Das Bedürfnis hat — die Allegorie* hervorgebracht, doch unter den Händen des denkenden Künstlers verwandelte sich das Nothwendige in Schönheit.” Ha most már teljesen figyelmen kívül hagynók is a tanulás tényezőjét (úgy a ráeszmélés útján, mint a tudatos esztétikák útján valót), még úgy is, minthogy (egy csodás tapasztalati tény szerint) művészete múltjának összege a zsenivel születik, természetes, hogy a szimbólumalkotással keletkezett s egyszer már megvolt szép tudattalan tudatát minden művészlelekben benszületett, beidegzett készségnek, a költői érzékenység egy kicsírázásra hajlandó vonásának kell feltételeznünk. Más szóval: a szép, melyet bizonyos helyeken csak a művészies ομβολικος-kifejezőmód okozhatott, rejtett és titokzatos utakon esztétikai-pszichológiai ideál-ösztönnek lopta be magát az utódba, pusztán azért is, mert utód.

És ez az, amire időnként rá kell eszmélni, ez „az érzékit ábrázoló korok reakciója”-ként elkönnyvelt, „szükségképp felébredő hajlam”; ez az öntudatlan nosztalgia a poézis egy ősi forrása felé, mely már Mallarmé, Ghil, Moréas, Verlaine stb. szimbolizmusát egy másodlagossági árnyalattal többnek (azaz másnak) mutatja, mint szent akaratnak és küzdelemnek a „Végtelenhez és Kimondhatatlanhoz hódoló sejtelemmel közeledni” (Platzhoff-Lejeune.) Abban már most, hogy valaki az ilyen, benne lappangó és felfedezett szimbolizáló hajlandóságot akár ráeszmélő tudatossággal is, fejleszti, siettet, erősíti, semmi kára az őszinte alapnak, szükségkép a szimbólumnak sem lehet. Hiszen a szimbólum jogosultsága szükségkép csak azon múlhatik, hogy a szimbolizálás mértföld-jelzőjével a kifejezendők és a kifejezések között éreztetett távolság nem csinált, hanem jóhiszemű.

E jóhiszeműség kérdésében dönteni persze csak esetenként, egyéneként lehet és e szerint lesznek a gyakorlatban akár tárgyi-lelki nehézségek, akár tisztán „benszületett” lelki hajlandóság okán kényszerű, tehát jóhiszemű szimbólumok és viszont találatni fognak nemjóhiszemű művirágok („utánzatok”), felfogásnak értelmében külsőséges figurák, miknek semmi közük az igazi, élő szimbólumhoz nincs. Végeredményképen tehát elvben és elméletben:

* Allegória itt az, amit mi szimbolikus alkotásnak nevezünk.

1. Szimbólum csak egyféle van. Kényszerű. Platón híres barlangja az Államban éppúgy kényszerű, mint Ady hírhedt fekete zongorája. Csak éppen a szükségszerűséget előidéző körülmények módosultak a kor és egyén kultúrájának megfelelően.

2. A belső kényszerűség mellett a tudatosság bizonyos fajtája is lehet jelen, de nincs szükségképp és nem lehet a tulajdonképpeni szimbólumprovokáló. (Pl. Moréas és Ady tudják, hogy ők ú. n. szimbolisták, de nem azért lettek, mert tudják, hogy „ilyen is van” és erre adták magukat, hanem azok, noha tudják, mert mások természetükkel nem lehettek.)

3. A keresett esztétikai-filozófiai szimbólum fajta tehát csak a jóhiszeműen kényszerű lehet s evvel a ὄσει vagy Φίσει kérdés is ki van küszöbölve.

*

A jóhiszeműség tehát az a megkülönböztető szó, melyet Schlesinger nem talált meg s amelyből az ő tévedései származnak, így ő hajlandó volna a szimbolizáló képességet organikus hajlamnak is elismerni (37. 1.), sőt a művészi alkotás területén őseredeti jelenségnek, de ezt a fényűzést csak egy szinte *circulus vitiosusos* kikötés árán engedheti meg magának: „wenn man nämlich — írja 178/9. 1. — nur das als Kunst bezeichnet, was in irgendeiner künstlerischen Beziehung als symbolisch anzusprechen ist, und die Nachahmung der Wirklichkeit als unkünstlerisch ausschaltet”. Így, mikor tényei a mi válaszuk felé szorítják, de a „jóhiszemű” és „csinált” megkülönböztetést elmulasztja felvenni, a „szimbolizmus” és „szimbólumhasználat” között teremt magának oly mondvacsinált, szörszálhasogató különbséget, mely fenyegetett egyensúlyát volna hivatott fenntartani: „Das Symbol ist ein Geschöpf der Not, mangelnde Fähigkeit des Ausdrucks ist seine Wiege gewesen, mangelhafte Erkenntnis säugt es, gehüllt ist in ein unzureichendes Gewand — der Symbolismus aber, nicht nur der neuzeitliche, sucht geflissentlich ohne Not all jenes hervorzurufen, dessen wir, im Besitze geläuterter Begriffsbestimmung und einer vervollkommenen Sprache nicht mehr bedürfen.” E megkülönböztetés elmulasztását veti kritikus elődei szemére (430. 1.); az előzőkből világos, mily jogtalanul. A szükségét nem a fogyatékos kifejezési eszközök, hanem a relatíve fogyatékosak okozzák, azaz nem a külső körülmények, hanem a lelki tartalom és ennek milyensége. Nem szabad tehát a „Symbol” szót kizárólag a Platonféle fajtájú szimbolizmus termékeire lefoglalni s minden egyebet a szükségszerűség vonásától megfosztva „Symbolismus” név alatt ettől élesen elkülöníteni. Ezt a fogalmi megszorítást Schlesinger minden igaz jogosultság nélkül, önkényesen teremtette — magának, ami annál feltűnőbb, mert addig mindég kifogástalan tárgyilagossága mindenre, csak éppen erre nem váltott előleges bizonyítással vagy előkészítéssel jogot. Ellenkezőleg: pl. a francia szimbolikusok tárgyalásakor nemcsak, hogy nem emelt kifogást szimbolikus kifejezésmódjuk visszatetsző szükségtelenségét illetően, nemcsak hogy a kifejezendők súlyát nem mérte le és nem mutatta ki könnyűségüket a kifejezésektől mutatott erőfeszítéshez képest, amivel keletkezésük ravasz önkényességét egyedül bizonyít-

hatná, szóval nemcsak hogy a jóhiszeműséget nem vonta meg tőlük, hanem lelkiismerete nyomása alatt feltétlen elismerést szolgáltatott művészetüknek (pl. Verlaine-nek stb.) és igazságosan, helyesen, a tények beállításával elvileg seholsem zárja ki a kényszerű származtatás lehetőségét. Nincs joga és nekünk sincs okunk tehát a „Symbolismus” nevével azoknak a mesterkedését jelölni, akik a szimbolizmust csak diszkreditálták szükségtelen alkalmazással. (Mert hiszen voltak és vannak ilyenek is) És ha talán a szimbolizmus szó a gyakorlatban — mint láttuk — verbum médiummá lett s általában a stilisztikai figurát jelöli őszinteségére, szóval igazságára való tekintet nélkül s ha már itt-ott a laikus vagy elfogult használatban csakugyan kezdene is a peius jelentésbe átmenni, vajjon nem tiltakoznunk kellene akkor is inkább a fogalom kettéosztása ellen, semmint ilyen zavarok terjesztőivé szegődnünk?

*

Most már csak ama különös fajtájú szimbolizmus igényel és érdemel megbeszélést, amely kétségtelen, sőt sokszor bevallott szándékosság mellett is, némely nyilvánulásában, egészen hasonló költői hatást gyakorol ránk, mint a jóhiszeműen kényszerű. A fent érintett „elfátyolozó” szimbolizmusok egy része tartozik ide. Mi ezeket szintén a vizsgálandó és elismerendő szimbólumok közé véljük sorozhatni ama látszólagos ellenmondás ellenére, hogy egy teljesen külsőséges kényszernek és bizonyos, a megengedhetőnél jóval nagyobb, céltudatos tudatosságnak a szülöttei.

Tudvalevő és Szent Ágostontól Winckelmannon át napjainkig sokan hangsúlyozták, hogy emberi sajátságunk észrehevés nélkül menni el amellett, ami az első pillanatra világos, míg az elburkolás, a talányossága felkölti figyelmünket. „Gewissen Geheimnissen, und wenn sie offenbar wären, muss man durch Verhüllung. . . Achtung erweisen”, mondja a tapasztalt Goethe a Wanderjahreben. Természetes hogy e gyengeségünkben nem jelentéktelen kárunk is származhatik és kellő ok fennforgása esetén hajlandók is leszünk e hibánkat érdemes igazságok hirdetőinek szemében oly kényszernek elismerni, mely őket a szimbolikus beszédmodorra jogosíthatja, de természetesen csak akkor, ha igazságaik észrenemvételése valóságos veszteségét jelentené közönségüknek, esetleg az emberiségnek. Ilyenkor, míg a száraz logika nem találna meghallgatásra, a szimbolikus jelekben rejlő erő növeli a figyelmet és a benyomás erejét (Nork), a szimbólumban rejlő impozáns hév elűzi a tompultságot, a kép a maga tömött tartalmával legbiztosabban célba cikkázik és súlyánál fogva ott tapad. Ez elvre elméletben — ha a filológia jól sejtí — már a nagy Homeroskritikus Aristarchos kezdett ráeszmélni, mikor az írásmódot, mely képekben, alakokban adja a maga fogalmait, valahogy erősen a „költői” lényegéhez tartozónak mondotta.* A gyakorlatban Jézus a legtipikusabb hirdetője és igazolója, bár ő legtöbbször már allegorizál (példázatok.) Sokban ide tartozónak

* Homeros öntudatlanságához aligha férhet kétely, bár még J. G. J. Herman, Creuzer legélesbeszű ellenfele is vallja, hogy Homeroszt meg kellett Görögországban egy filozofikus-szimbolikus korszaknak előznie.

látszik egyik-másik görög filozófusköltő feltűnően szimbolisztikus nyelvhasználatát, mely itt-ott talán, egyfelől a tanítás értékessége, másfelől a cél — laikus hívőktől való észrevételezés — alapján a kényszerűség e fajtáját jogosult magának arrogálni. (A töredékekből ma alig tudunk határozottan dönten.) Ez esetek is gyakran átmennek az allegóriába. A sokszor be nem vallott okok világosak. Egyfelől a figyelemkeltés, másfelől egy talán művészi szempotból kevésbé jogosult, de allegorikus költemények magyarázatául sokszor tekintendő kényszerűség, mely a kétértelműség által írójának személyi szabadságát hivatott az üldözéstől biztosítani. (Gondoljunk csak magyar példáinkra.)

III.

Az irodalom példáját követve mindeddig mi is mellőztük, de szándékosan, a szimbólumalkotás egy fentebb már érintett fontos kellékét, melyet még Schlesinger is, bár említ, elmulaszt mint szervesen működő, élő tényezőt, alapvetően figyelemre méltatni és előtérben tartani. A szuggesztíóra gondolunk, melynek működése véleményünk szerint elengedhetetlen minden szimbólum-keletkezésnél, míg eredményei: a szimbólum szuggesztibilitása, a jóhiszemű kényszerűség mellett, legfontosabb jellemzője a szimbólumjelenségnek.

Igaz, vannak féltudatos, ki nem épített szimbólumok, melyeknek nyelve csak nekem érthető s melyek — kimondatás nélkül — csak bennem, csak nekem élnek. Egy sárga szalag, vagy csak a sárga szín például, mihelyt megpillantom, bizonyos lelki hangulatomban, inkább érzés mint tudat, inkább hangulat mint jel gyanánt, jelentheti számomra a legnagyobb szerelem legkülönfélébb meleg érzéseit, mert a szalagot, a színt valaki viselte s azt nekem egy, elgondolom hosszadalmas kapcsolat punctum saliensévé tette. De az ilyen embrionális-ezoterikus szimbólum tulajdonképp nem szimbólum, hanem érzelm-árnyalat, elszaladó kép, mely csak akkor lesz szimbólum, ha megállítjuk, tudatosítjuk, kifejtjük. S mihelyt ezt magunknak megcsináltuk, már másoknak csináltuk, közölhető, mint a legtöbb, rendes szimbólum, melyet a kifejezettség éltet. Azaz, ha a szimbolizálást lelkünk és bizonyos jelenség egyesülése parancsolólag kikényszeríti belőlünk, mialatt az összeolvadás eredményét a magunk számára tisztázni igyekszünk, már egy közösségi követelménynek tettünk eleget, melynek — mint a közösség egy tagja — személyünkben jogi képviselői vagyunk. A költőt, ki a virágnak, rózsának vagy liliomnak nevével ifjú vagy szüzi nőt jelöl, a szobrászt, ki eltört liliomot farag a lány sírja fölé, ama bizonyosság mozgatja, hogy hallgatói, nézői tudatában e virág-képek „szimbolikus megegyezésben” vannak a viruló, ártatlan, elhervadt emberi lénnel. A szimbólum keletkezésével a nyilvánosságnak, a megértetésnek, a másokra hatásnak követelményét és igényeit hozza magával. Mint a nyelv is csak akkor az, ha közlekedést tesz lehetővé, úgy a szimbólumalkotást is elsősorban az jogosítja, hogy célszerű, találó, azaz sokoldalú és teljes megértésre számot tarthatni megfelelő legyen. Ez igény kielégítése a jóhiszemű esetekben — elméletileg — a magunk előtt való tudatossá tétellel egyértékű, mint ezt már megértettük. Igaz, ha jelentős fajsúlybeli különbség

van a szuggeráló egyén és a szuggerálandó tömegek közt, megtörténhetik, hogy a magunk előtt való tudatossá-tétel, vagyis a nekünk „jó” szimbólum, nem lehet azonos a kifejezettel (a tömegnek valóval), hanem valami közvetítő népszerűsítés, áthidalás válik szükségessé; e művelet azonban, ha bizonyos tekintetben megokolt is, már nem a szimbólumalkotó művészetet érinti és tisztán gyakorlati célt szolgál. Rendes esetben tehát a tökéletes szimbólum-művészetet a bennünk lakó egyéni, szubjektív és közösségi, objektív hajlam teljes érvényrejtetése hozza létre. A közösségi igénynek ilyen önhatáskörünkben való — mondhatnók „kebelbéli” — elintézésén alapul már R. M. Wernier felfogása (*Das ästhetische Symbol* 1906): „Das Gefühlsleben des Menschen hat eine subjektive Quelle, welche ihn als unabhängiges Individuum, und eine objektive, welche ihn als Mitglied der Menschheit kennzeichnet. Wo beide ihre Ideale am vollkommensten verwirklichen, da haben wir auch die echte symbolische Kunst.”* Egy lelket kell csak tehát vizsgálat alá vonni, mikor arról van szó, hogy mi módon és milyen lelki történések útján talál befogadásra és megszívelésre a szimbólum és ez természetszerűleg csak a szimbólumalkotó psyché lehet. A szuggerálandók, a recipiensek lelkének külön egyéneken való megvizsgálását azonban az alkotó lélek közösségi, objektív igényeinek figyelembe vételével kell helyettesíteni és ezen át tartani szemmel a befolyásolandó társadalom problémáját.** A szociális karaktert egyébként mi sem igazolja jobban, mint a szuggesztibilitás legszorosabb összetartozása a szemléletességgel. Külső jel — és a szimbólum végeredményben ez — csak akkor szuggesztív, ha szemléletes és a szemléletesség egyetlen bizonyítéka a hatás, a szuggesztíó. (Az a „magánjellegű”, embryonális- ezoterikus „szimbólum”, melyről épp az imént beszéltünk nem is feltétlenül jel és következőkép nem is szorul a szemléletességre). A legelső, érzéki, görög szimbólumoknak — a vendégbarátságot stb. jelentőknek — már az adott életet és jogosultságot, hogy nyelvi nehézségeket eltüntetve, távolságot legyőzve egész társadalmakhoz szólottak. De később is, mindég: „Anschaulichkeit, Lebendigkeit, Eindringlichkeit sind die notwendigen Mittel, um die menschliche Gesellschaft zu vereinigen, zu belehren, zu führen nicht nur in den geistigen Niederungen der Vorzeit, sondern auch auf den lichten Höhen idealsten Strebens” (Schlesinger). Már pedig láttuk, hogy a szemléletesség ereje ép az, ami a rendes beszédétől elkülöníti s az önálló jelentőség súlyát megadja a szimbólumnak, ez a teremtő és éltető jogosítvány az újfajta beszédhez: a szimbolizáláshoz. Nélküle nincs szimbólum. Ő maga

* Több szempontból érdekes dolgokra mutatnak ez összefüggés körü A. E. F. Schäffle: *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft* (1873) és E. Bleuler: *Affektivität, Suggestibilität, Paranoia*. (1906) c. munkái.

** A szociológia és szimbolika összefüggésére Schlesinger egy bátor-talanul alárendelt, mellékes fejezetben vet — Comte, Spencer, Schäffle és Simmel személyeihez tapadva — szinte tolvajlámpából, szükségkép nem teljes fényt.

pedig nincsen a köz nélkül: A szociális hivatás céltudatán alapszik s hallgatagon is irányító szempontnak ismeri el azt.

Minden különösebb bizonyítás nélkül szembeszökő, hogy a szimbólum fentebb elsorolt jellemző tulajdonságai ú. m.: jelentőség, rövideg, megrázó erő, a melegségekeltés stb. is mind olyan tényezők, melyek tömegre hatni kiválóan hivatottak s kiválóan tömegre szabott követelmények is.

Már e felületes utalások is némi fényt vetnek ama Schlesingertől még megkerült feladat megoldására, mely a szimbólumterület *rudis indigestaque moles*-ének valami filozofikus tárgyalás kereteit, valami-féle természetes felosztás egységét volna hivatott megteremteni. Íme, elég részletes adattudásunkban egy szerves útbaigazító vonást, a szociális karaktert kell nagyobb figyelemre méltatnunk és kétségtelen, hogy valamint a filozófiai rendszer megvonalozásához szükségelt szimbólum milyenségét a jóhiszemű kényszerűség vezető elvével eszközözendő kirekesztés adta, úgy fogja ezen túl az anyag elrendezését a szimbólum szociális karakterének elve lehetővé tenni.

Természetes, sem e megállapítás eredményeinek részletezésébe, sem e nagy munka egyéb, mellékes, de számos összetevőinek szerepkörébe itt nem bocsátkozhatunk. Ezt egy megírandó elmélet feladataul kell tekintenünk, mely alól olvasóink helyeslése is bizonytalanságot emelne felgyengességünket. E vázlat legfeljebb csak néhány kidolgozandó nagyobb fejezet rövid cím- és tartalomjegyzékét szeretné itt körvonalazni, mint olyanokét, melyeknek a szimbólumjelenség filozofikus rendszerbe foglalásánál feltétlenül hely fog adatni. Szükséghez képest, minthogy a szimbólum szubjektív összetevői az eddigi irodalomban is már érdemükön felül részesültek méltánylásban, e címek csupán az elhanyagolt területek anyagából válogatnak s természetesen távol áll tőlük a pretenció, hogy ilyen csonkaságukban a teljes rendszer-kidolgozás alaprajzának tekintessenek.

*

Egy fejezet címe volna például: Milyen az egyéni lélek a szimbólumalkotásban? és különösen az egyéni lélek emez aktusnál élénken szereplő objektív elemeinek leírását tartalmazná.

Egy továbbié: A közösségi karakter fontossága a szimbólumalkotó lélekben: A közösségi szempont, mint az egyéni alkotás elengedhetetlen eleme. Az egyéni lélek ama szociális készségéről szólana, amellyel ez magában a mást bizonyos tekintetben felismeri és számba veszi, mert csak így tehet eleget ama követelménynek, hogy képeit minden szuggerálandó, félreértés nélkül, azon jelentőségben illetve jelentőségekben értse, azaz érthesse, amelyekben az egyén érti és akarja értetni.

Egy másik fejezet: A közösségi szempont tekintetbe vételének fokáról és köréről, a közösség jogairól és szerepéről szólana, vagyis arról, hogy jogosult-e egyáltalán az a szimbólum, mely nem támaszkodhatik közérthetőségre, illetve: lehetnek-e a szimbólumnak követelményei a megértetést illetőleg a közösséggel szemben, és ha igen, mikor, milyenek? — avagy, szuverénül, csak a közösség értelmi foka szabhatja meg a szimbólum határait? Ide tartozik a kérdés, mennyire

idomíthatja magához az egyén a közösséget és mennyiben szabad erre számíthatnia. (Szimbolista költők, festők stb.!)

Újabb fejezet volna: A szimbólum mint közösségalkotó és a közösség mint szimbólumprovokáló. Egyfelől pl. a vallásos érzelmek szimbólumairól tárgyalna, melyeknek ismert közösségalkotó és öregbítő ereje legjobban igazolja a szimbólum szociális karakterének fontosságát; amiről részletesen pl. Fr. Glatz szól *Symbolik* c. művében (1913.); tárgyalná az ú. n. tömegszimbólumok (templom, zászló, pecsét stb.) jelentőségét,* amikről Georg Símmel szólott *Soziologie*-jában (1908). Másfelől különösen a zárt körök használatában közismert, ezoterikus szimbólumok példáján vizsgálhatná a közösség szerepét a szimbólumigényelés körül stb.

Meg kellene csinálni: Az apotiori egyéni és apotiori szociális szimbólumok felosztását, valahogy oly értelemben, hogy az előbbieket nagyjában az ú. n. művészi, az utóbbiakat a gyakorlati szimbólumok. Katexochén egyéni pl. egy szimbolikus költemény, katexochén szociális — mondjuk — a lábmosás, keresztelés vagy úrvacsora szimbóluma a keresztény egyházban. De természetesen a határokon könnyű az átcsapás.

Ezen alapon ki kellene mutatni: Az apotiori szociális szimbólumok vezető szerepét, minek argumentumai, — messziről úgy látjuk — három csoportba tagozódnának:

a) Az egyénileg lezajló „privátszimbólumok”, melyekről fentebb szólottunk nem tekinthetők valódi szimbólumoknak, hiszen legjellemzőbb vonásaik is hiányozhatnak. (így a kényszerűség, szemléletesség is stb.)

b) A közösségi szempontnak feltétlenül vannak és még hozzá jogos követelményei az apotiori egyéni (*l'art-pour-l'art*-os) szimbólummal — például egy szimbolikus festménnyel — szemben, amint ezt egy előző fejezetnek dolga kifejtetni. Legfeljebb a fok lehet kérdéses, hogy meddig. — Végül

c) legalább is bizonyos közhasznú, gyakorlativá vált szimbólumoknál a közösség szempontja mint kizárólagos irányító szerepel. Ezt az, igaz, tárgyalásunk körébe nem vont, mert nem eleven szimbólumfajtát, ha tulajdonképp megalkotni nem is, de alkalmazni mindenestre csak mint közösségi tag, kifejezetten a közösség érdekeinek képviselőjeként, alkalmazza az egyén. (Pl. jelképes cégérek, címerek.)

Stb. —

*

Minden célunkat elértük, ha e szerény sorokkal sikerült nálunk még ma is nagyon elterjedt tévhiteknek némi helyesebb irányítást mutatni és ha általában, legalább a gondolatmozdítás erejéig, tovább is vihettük ezt az erősen nekilombosodó problémát a beérés és leszüretelés felé.

* Vajon eme ma már merőben konvencionális jeleknek mi volt az eredeti szimbólumértékük?